

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Siyer Yayınları: 466

Siyer Akademi: 41

Eser Adı

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr

Yazar

Ebûlfazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî (ö. 982/1574)

Hazırlayan

Dr. Özlem Demir

Yayın Yönetmeni

Muhammed Ali Alioğlu

Editör

Tevfik Furkan Akbuğa

İç Tasarım

Mevlüt Sami Ertem

Kapak

Muhammed Onur Özçelikçi

Baskı

PLT Kağıt Matbaa Ajans Hizmetleri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi

İstasyon Mah. 1440 Sok. No:11-C/68

Küçükçekmece / İstanbul | Tel.: 0552 339 51 34

Sertifika No: 73787

1. Baskı: Aralık 2024

ISBN: 978-625-98067-6-1

Nişancı Mah. Zekai Dede Sok. No:22 Eyüpsultan/İstanbul

Tel & Fax: (0212) 544 76 96 – (0212) 544 58 46 • **Wp Hattı:** (0546) 544 76 96

Sertifika No: 75458 www.siyerkitap.com | satis@siyeryayinlari.com

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr

(İnceleme-Metin)

Ebûlfazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî
(ö. 982/1574)

Hazırlayan
Özlem Demir

■ Özlem Demir

1981 yılında İstanbul’da doğdu. 1992’de ilköğretimi Bağcılar Adnan Ötügen İlkokulu’nda tamamlayıp 1999’da Bakırköy İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. 2004’te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun olup 2010’da aynı üniversitede “*Bostanzâde Yahyâ Efendi’nin Gül-i Sadberg’i*” adlı teziyle yüksek lisans eğitimini tamamladı. Yüksek lisans tezi 2015’te 6. Hadis ve Siret Araştırmaları Yarışması’nda *Teşvik Ödülü* kazandı. 2023’te Marmara Üniversitesi’nde hazırladığı “*Ebülfazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî’nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr’ı*” adlı teziyle doktor ünvanı aldı. 2010 yılından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Kur’an Kursu Öğreticisi olarak görev yapmaktadır (2010-2013 Kocaeli Kartepe Müftülüğü, 2013’ten itibaren Bağcılar Müftülüğü). Şimdiye kadar yayımlanmış dört makalesi bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	9
Giriş.....	13

Birinci Bölüm EBÜLFAZL MEHMED B. İDRİS EL-BİTLİSÎ (HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ)

I. Hayatı	25
A. Soyu ve Ailesi.....	25
B. Doğum Yeri ve Yılı	31
C. Adı ve Mahlası	32
D. Eğitimi ve Resmî Vazifeleri	33
E. Memuriyet Sonrası Hayatı	40
F. Hayratları	41
G. Vefat Tarihi ve Yeri, Mezarı	50
II. Şahsiyeti	54
A. Şahsî Meziyetleri.....	54
B. İlmî Şahsiyeti	56
C. Edebî Şahsiyeti	57
III. Eserleri	64
A. Farsça Dîvân.....	65
B. Hâfız-ı Şîrâzî'nin Dîvân'ına Nazîre	72
C. Dîvân.....	72
D. Selîmşâhnâme veya Zeyl-i Heşt Bihişt	73
E. Terceme-i Tefsîr-i Mevâhibü'l-'aliyye veya Terceme-i Tefsîr-i Hüseyin Vâiz.....	81
F. Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî	83
G. Terceme-i Zahîre-i H'ârizmşâhî veya Kânûnü'l-'ilâc ve şifâi'l-emrâz li-küllî'l-mizâc ..	86
H. Terceme-i Hulâsa-i Târîh-i Vassâf	88
I. Medâricü'l-i 'tikâd fî tercemeti Menâhici'l-'ibâd	93
J. Ta'rîfû't-telbîs ve teb'îdü'l-iblis	96
K. Fusûlü ma'rifeti't-telbîs ve usûlü't-temyîz beyne't-tasavvuf ve't-tedlîs.....	98
L. Risâle-i Kudûmiyye.....	100
M. Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr	102

İkinci Bölüm CERÎDE-İ ÂSÂR VE HARÎDE-İ AHBÂR

I. Eserin ve Müellifinin İsmi	105
II. Eserin Sebebi Telifi	108
III. Eserin Yazılış Tarihi	109
IV. Eserin Kaynakları	110
A. Kur'ân-ı Kerîm	110
B. Hadîs-i Şerîfler	112
C. Darb-ı Meseller ve Vecizeler	118
D. Manzumeler	119
E. Eserin Yazımında Yararlanılan Kaynaklar	122
V. Eserin Muhteva Özellikleri ve Fihristi	145

Üçüncü Bölüm CERÎDE-İ ÂSÂR VE HARÎDE-İ AHBÂR METNİ

I. Nüsha Tavsifleri	159
A. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 4308 Nüshası	159
B. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 2227 Nüshası	161
C. Hidiv Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, 8892 Nüshası	163
D. Mısır Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Tarihî Türki 57 Nüshası	163
II. Metnin Tesisinde Takip Edilen Usul	164
III. Transkripsiyon Sistemi	167
Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i AHBâr'ın Transkripsiyonlu Metni	169
Sonuç	679
Kaynakça	685
Dizin	701
Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i AHBâr'dan Örnekler	709
Resimler	719

KISALTMALAR

<i>A.DVNS.MHM.d</i>	<i>Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri</i>
a.mlf.	Aynı Müellif
a.s.	Aleyhi's-selâm
b.	bin, ibn
bk.	Bakınız
BOA	T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
ed.	Editör
<i>EVHMH.d</i>	<i>Evkâf-ı Haremeyn Muhasebesi Defterleri</i>
<i>HAT</i>	<i>Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi</i>
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
KURAMER	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi
<i>MF.İBT</i>	<i>Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidâiye Kalemî</i>
<i>MF.MKT</i>	<i>Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemî</i>
mm	Milimetre
No.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi
R.	Revan Kitaplığı
r.a.	Radiyallâhu anh
r.anhâ	Radiyallâhu anhâ
s.a.s.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
<i>ŞD</i>	<i>Şûrâ-yı Devlet</i>
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
trc.	Tercüme Eden
ts.	Tarihsiz
vb.	ve benzerleri

ÖN SÖZ

“*Mushaf-i kadrindedir âyât-ı kahr ü merhamet
Tıfl-i tab‘ın sûre-i Nûr u Duhân eğlencesi*”^[1]

Ebûlfazl Mehmed Efendi

İslâm’ın ortaya çıkışından itibaren Hz. Peygamber’in güzide hayatı tüm inanlar için Kur’ân-ı Kerîm ile asıl kaynağı teşkil etmiştir. Hz. Peygamber’i en doğru şekilde tanıtmak, anlama ve onun gibi yaşama ihtiyacından doğan siyer kaynakları sahâbe döneminden itibaren teşekkül etmeye başlamıştır. Umumî İslâm tarihi eserlerinde de görüldüğü gibi Hz. Âdem ve yaratılışla başlayan bu metinler, bir nevi insanlık tarihidir ve Hz. Peygamber’in hayatı da bu tarihin hâtemidir. Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber’in şahsiyeti ve hayatına dair yüzlerce âyet-i kerîmenin yer alması da müslümanları siyer alanında çalışma yapmaya teşvik etmiş ve siyer zamanla esasları ve çerçevesi belirli bir disiplin haline gelmiştir.

Hz. Peygamber’in hayatı, Türk İslâm Edebiyatı’nın beslendiği en önemli kaynaklardan biridir. XIV. yüzyılda Arapça ve Farsça siyer kitaplarının tercümesiyle başlayan, İslâm tarihinin de özel bir kolunu teşkil eden siyer-i nebî yazma geleneği; manzum ve mensur, telif ve tercüme eserlerle günümüze kadar gelmiş ve günümüzde de çağın şartları ve gereklerine göre gelişimini devam ettirmiştir. Eski edebiyatımızda gerek mensur gerekse manzum hemen hemen her eserde onun hadisleri ve isimleri; telmih, iktibas, mecaz, teşbih gibi birçok edebî sanata ilham kaynağı olmuştur. Hz. Peygamber ile doğrudan ilgili olan mevlid, na‘t, hilye, gazavatnâme, mi‘racnâme, kırk hadis tercüme ve şerhleri gibi birçok ebebî tür de bu sevgi ve saygının yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmamıza konu teşkil eden *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* da Hz. Peygamber’in şefaatine nâil olmak ve halka peygamber sevgisini aşlamak gayesiyle kaleme alınan, edebî yönüyle de dikkat çeken bir eserdir.

XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılın son çeyreğini idrak etmiş, çeşitli alanlarda devlete hizmet etmiş ve daha çok defterdar kimliğiyle tanınmış olan Ebûlfazl Mehmed Efendi, Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine

[1] Kahır ve merhamet âyetleri kudretinin mushafıdır. Nûr ve Duhân sûresi ise çocuk tabiatlıların eğlencesidir.

geçiş döneminde siyer, tarih, hadis, nahiv, tasavvuf, kelâm gibi farklı alanlarda kaynak olarak kabul edilen Arapça ve Farsça birçok eserden yararlanarak Türkçe bir siyer kaleme almış ve bu taraftan da Türk diline vermiş olduğu önemi göstermiştir. Hz. Âdem ve yaratılıştan başlayıp Hz. Peygamber'in şeceresindeki peygamberleri, siyer-i nebîyi, Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'ni, yine Hz. Peygamber'den sonraki süreçte sadece Emevî, Abbâsî hilâfetleri ile Fâtîmî, Eyyûbî ve Memlûklerden kısaca bahseden eser, Kansu Gavri ve Yavuz Sultan Selim arasındaki mücadele ile son bulmuştur.

Bu çalışma Doç. Dr. Meliha Yıldırım Sarıkaya danışmanlığında hazırlamış olduğumuz doktora tezinin gözden geçirilmesiyle hazırlanmıştır. Giriş, üç bölüm, sonuç, kaynakça ve eklerden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, kapsamı ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Öncelikle siyer türünün Türk edebiyatındaki ilk örneklerine değinilerek araştırmamızın konusunu teşkil eden eserin kaleme alındığı XVI. yüzyılda yazılmış olan siyer türündeki eserler belirtilmiştir. Müellif ve eser tanıtıldıktan sonra çalışmanın amacı zikredilmiş; çalışmanın bölümleri hazırlanırken karşılaştığımız özel durumlar, yaptığımız araştırmalar ve elde ettiğimiz farklı bulgular açıklanmıştır. Daha sonra ise müellifin hayatı, eserleri ve şahsiyetini yazarken yararlandığımız yerli ve yabancı kaynaklar, ansiklopedi maddeleri ve yıllıklar, müellifin kendi adına yaptırmış olduğu Defterdar Camii ile ilgili kaynaklar ve ansiklopedi maddeleri zikredilmiştir.

Birinci bölümde Ebülfazl Mehmed Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri incelenmiştir. Bu bölümde nesebi ve ailesi, doğum yeri ve yılı, adı ve mahlası, eğitimi ve resmî vazifeleri, memuriyet sonrası hayatı, vefat tarihi, vefat yeri, mezarı, arşiv belgelerinden ve *Farsça Dîvânı*'nda kendi hayatıyla ilgili vermiş olduğu bilgilerden yararlanarak incelenmiştir. Şahsî meziyetleri, ilmî ve edebî şahsiyeti şiirlerinden örneklerle ifade edilmeye çalışılmış; hayırseverlik yönünü vurgulamak için kendi adına yaptırmış olduğu Defterdar Camii ve diğer vakfiyeleri arşiv belgeleri ile ortaya konmuştur. Eserleri kısmında ise tertip etmiş olduğu üç *Dîvân*'ı, telif ve tercüme ettiği akaid, tarih, tasavvuf ve tıp alanındaki diğer eserleri etraflıca tanıtılmıştır.

İkinci bölüm *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* incelemesinden meydana gelmektedir. Eserin ve müellifinin ismi, eserin türü, sebep-i telifi, yazılış tarihi; Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerifler, darb-ı meseller ve vecizeler, manzumeler ve müellifin eseri yazarken yararlandığı eserler başta olmak üzere eserin kaynakları örneklerle incelenmiş; muhteva özellikleri, fihristi ve konu başlıkları işlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise nüsha tavsifleri, metnin tesisinde takip edilen usul ve imlâ, transkripsiyon sistemi hakkında bilgi ile *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*'ın transkripsiyonlu metni yer almaktadır. Eserin metni dizilirken âyet ve hadislerin, kelâm-ı kibarların, manzumelerin, mısraların elden geldiğince hem tercümeleri yapılmış hem de kaynakları tespit edilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Ayrıca baskı sürecinde eserden istifadeyi arttırma adına transkripsiyonlu metin kısmı haricindeki bölümleri kapsayan genel/karma bir dizin de hazırlanmıştır.

Bu vesileyle, bu çalışma sürecinde güler yüzlü ve sahiplenici yaklaşımı, sabrı ve ilgisi sebebiyle sevgili danışman hocam Doç. Dr. Meliha Yıldırım Sarıkaya'ya şükranlarımı arz ediyorum. Yüksek lisans danışmanlığım sürecinden itibaren doktora tez dönemimde de ilmî paylaşımları ve önerileriyle desteğini her daim hissettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa İsmet Uzun'a minnetlerimi sunuyorum. İslâm tarihi ve siyer-i nebî ile ilgili hususlarda sorularına cevaplar veren, beni yönlendiren muhterem hocam Prof. Dr. Mustafa Fayda'ya; tez izleme komitemde yer alan gerek savunma sınavlarımda gerekse ferdî görüşmelerimizde çalışmanın bu aşamaya gelmesinde katkıları bulunan hocalarım Prof. Dr. Ali Öztürk ile Prof. Dr. Ahmet Karataş'a teşekkür ediyorum. Bu çalışma vesilesiyle tanıştığım, yazdıklarıyla yolumu aydınlatan sayın hocam Prof. Dr. Orhan Başaran'ı da saygıyla anmak istiyorum. Eserin yayınlanma sürecinde titiz çalışmaları, emek, gayret ve destekleri için Siyer Yayınları çalışanlarına da teşekkürlerimi sunuyorum.

Özlem DEMİR
İstanbul, 13/03/2024

GİRİŞ

Edebiyatımızda XIV. yüzyılda Arapça ve Farsça siyer kitaplarının tercümesiyle ortaya çıkan, Darîr'in (ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısı) Ebû'l-Hasan el-Bekrî'den (ö. VII/XIII. yüzyılın sonları [?]) tercüme ettiği *Siyer*'i ile ilk örneği verilen siyer-i nebî türünde Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) *Mevlid*'i, Yazıcıoğlu'nun (ö. 855/1451) *Muhammediyye*'si gibi birçok eser kaleme alınmıştır. Edebiyatımızın her döneminde bu edebî türde eserler kaleme alınmakta olup günümüzde de siyerler ışığında yeni eserler yazılmaya devam etmektedir.

Çalışmamıza konu olan eserin de kaleme alındığı XVI. yüzyıl, siyer kitaplarının en çok telif ve tercüme edildiği, manzum ve mensur pek çok siyerin kaleme alındığı bir dönem olup siyer literatürünün zenginliği bakımından altın çağ olarak nitelendirilebilir. Bu yüzyılda Türk edebiyatının en hacimli manzum siyeri kabul edilen, 32475 beyitten ve yedi ciltten oluşan Münîrî İbrâhim Çelebi'nin (ö. 927/1521?) *Manzûm Siyer-i Nebî*'si kaleme alınmıştır.^[2] Abdurrahmân-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) bir mukaddime, yedi bölüm ve bir hâtimeden oluşan Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delillerini içeren Farsça *Şevâhidi'n-nübüvve* isimli siyerinin Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1532) yaşadığı döneme göre oldukça sade bir dille yaptığı ve 1509'da tamamladığı tercümesi *Tercüme-i Şevâhidü'n-nübüvve*;^[3] Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin (ö. 975/1567) 1552-1557 yılları arasında kaleme aldığı, Molla Miskîn diye tanınan Muînüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Ferâhî'nin (ö. 954/1547) *Me'âricü'n-nübüvve fî medârici'l-fütüvve* isimli bir mukaddime, dört rükün ve bir hâtimeden oluşan, Farsça siyer kitabının tercümesi *Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i*

[2] Eser üzerinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde dört doktora tezi hazırlanmıştır. Eserin I. cildi Ümran Ay tarafından 2007'de, II ve III. cildi Reyhan Çorak tarafından 2010'da, IV ve V. cildi Mustafa Özkat tarafından 2011'de, VI ve VII. cildi Yılmaz Top tarafından 2011'de tamamlanmıştır. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Massad Süveylim Ali el-Shaman, *Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1982), LVI-LIX; Reyhan Çorak, "Amasyalı Divan Şâiri Münîrî İbrahim Çelebi Siyer-i Nebî'si ve Mîrâciye'si", *Uluslararası Amasya Sempozyumu: Tarih-Dil-Kültür-Edebiyat*, 4-7 Ekim 2017 2 (2017), 859-890; a.mlf., "Amasyalı Münîrî'nin Siyer-i Nebî'sinde Bulunan Hicretnâme ve Hususiyetleri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 4/2 (2018), 11-48.

[3] Detaylı bilgi için bk. Erdem Can Öztürk, *Lami'i Çelebi'nin Şevahidü'n-nübüvve Tercümesi (inceleme-tenkitli metin-dizin)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015); Seyfettin Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *İslâmî Araştırmalar* 18/3 (2005), 340-341; Mustafa Öz, "Şevâhidü'n-nübüvve", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/19-20.

Fütüvvet-i Ahmedî,^[4] Bâkî'nin (ö. 1008/1600) Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye* isimli siyerinin Sokullu Mehmed Paşa'nın (ö. 987/1579) emriyle Şâfiî mezhebinin görüşlerini Hanefî mezhebine göre uyarlayarak 987/1579'dan önce tamamladığı, on maksad ve bir hâtimeden oluşan tercümesi *Me'âlimü'l-yakîn fî sîreti seyyidi'l-mürselîn*,^[5] yine hakkında hiçbir mâlûmata rastlanmayan Mahmûd Mağnisavî'nin (ö. XVI. yüzyıl) özellikle mensur siyer tercih ederek sade ve kolay anlaşılır bir dille yapmış olduğu *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye Tercümesi*,^[6] Âlî Mustafa Efendi'nin (ö. 1008/1600) Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî'nin (ö. 756/1355) bir mukaddime ve dört tabakadan oluşan; eski peygamberler, sahâbe, mezhep imamları ve muhaddislerden bahseden, III. Murad'a (ö. 1003/1595) sunmuş olduğu *İşrâku't-tevârîh* isimli siyerinin tercümesi *Zübdetü't-tevârîh*,^[7] Aydınlı Eyyûb b. Halîl'in (ö. 986/1578) İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) siyerini açık ve sade bir şekilde, Arapça ve Farsça terkiplerden kaçınarak kaleme aldığı ve III. Murad'a sunmuş olduğu *Siyer-i Nebî Tercümesi*^[8] bu yüzyılda kaleme alınan

- [4] Massad Süveylim Ali el-Shaman, *Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi*, LIX-LXII; Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", 341; Harun Aslan, *Celâlzâde Mustafa'nın Mearicü'n-nübüvve Adlı Eseri Metin, Sözlük, Özel Adlar Dizini-Esmâ-yı Latife (3 Cilt)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); a.mlf., "Türk Edebiyatında "Esmâ-yı Nebî ve Celalzade Mustafa'nın Tercüme-i Me'aricü'n-nübüvve'si", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/31 (2014), 49-52; Ekrem Sakar, *Altıparmak Muhammed Efendi'nin Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedi Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).
- [5] Detaylı bilgi için bk. Ayhan Tergip, *Bâkî'nin Meâlimü'l-Yakîn Adlı Eseri Üzerinde Dil İncelemesi (metin-sözlük)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010); Ayhan Tergip - Yakup Poyraz, "Bâkî'nin Me'âlimü'l-Yakîn Adlı Eseri", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2010), 135-143; Ali Arslan, "Kastallânî'nin el-Mevâhibü'l-ledünniyye'sinin Bâkî Tercümesi: Meâlimü'l-Yakîn-Tercüme ve Rivayet Tercihi Yönemi Açısından İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 51 (2019), 181-205; a.mlf., "Siyer Mütercimi Olarak Büyük Şair Bâkî (ö. 1008/1600) (Meâlimü'l-Yakîn İsimli Eseri Çerçevesinde)", *Academic Platform Journal of Islamic Research* 3/3 (2019), 389-403; Massad Süveylim Ali el-Shaman, *Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi*, LXII-LXIV; Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", 343-345.
- [6] Bilgi için bk. Massad Süveylim Ali el-Shaman, *Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi*, LXIV-LXVI; Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", 345.
- [7] Bilgi için bk. Durmuş Eker, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Zübdetü't-Tevârîh Adlı Eserinin Siyerle İlgili Bölümü (111-204 varakları arası) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Muhammet Fatih Duman, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Zübdetü't-Tevârîh Adlı Eserinin Tahlili", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 388-421; Bekir Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/414-416; Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", 347.
- [8] Bilgi için bk. Massad Süveylim Ali el-Shaman, *Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1982); Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", 345.

siyer-i nebî türündeki eserler arasında zikredilmektedir. Çalışmamıza konu teşkil eden eser ise kapsamlı bir siyer-i nebî olmasına rağmen bu zamana kadar edebiyat literatüründe yerini alamamıştır.

Kaleme alındığı yüzyılın dil ve üslûp özelliklerini taşıyan bu eseri ilim âleminin istifadesine sunmak ve ulaşılabilir literatüre kazandırmak, XVI. yüzyıl siyer literatürünün eksik bir eserinin ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla yapılan bu çalışmada birçok eksiklik bulunması da mümkündür. Eserin müellifinin hayatıyla ilgili birbirinden farklı bilgiler bulunması, birkaç eseri dışında diğer eserleri hakkında çalışma yapılmaması müellifin hayatı ve eserleriyle ilgili hususî bir araştırmayı gerektirmiştir. Çalışmamızda eserin özellikleri ve transkripsiyonlu neşri dışında müellifi için müstakil bir bölüm bulunmaktadır.

Hz. Peygamber'in tüm yönleriyle hayatını kapsayan bu çalışma, XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI. yüzyılı idrak etmiş; kadılık, tahrir memurluğu, defterdarlık vazifelerini ifa etmiş olan Ebülfazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin *Cerîdde-i Âsâr* ve *Harîde-i Ahbâr* isimli eseridir. Hâfız-ı Şîrâzî'ye (ö. 792/1390 [?]) nazîre yazacak kadar şairlik yönü kuvvetli olan, üç *Dîvân* tertip eden; akaid, tıp, tasavvuf, tefsir, tarih gibi birçok alanda telif ve tercüme eserler kaleme alan müellif, bu eserini hem Hz. Peygamber'in şefaatine nâil olmak hem de halkın kolayca anlayabileceği Türkçe bir siyer yazmak amacıyla kaleme aldığını kaydetmektedir.

Üç bölüm olarak planlanan bu çalışmanın birinci bölümünde Ebülfazl Mehmed Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Öncelikle müellifin nesebi, doğum yeri ve tarihi, adı ve mahlası, eğitimi ve resmî vazifeleri, memuriyet sonrası hayatı, hayratları, vefat yeri, vefat tarihi ve mezarı hakkında bilgi verilmiştir.

Başta tezkireler olmak üzere yararlandığımız kaynaklarda, müellifin hayatıyla ilgili karşılaştığımız yanlış ve eksik bilgiler T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivinde yapılan araştırmalara ve müellifin *Farsça Dîvânı*'nda kendisi hakkında vermiş olduğu bilgilere dayanılarak tashih edilmeye çalışılmış, hayatıyla ilgili rivayetler sunularak doğruya en yakın bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Müellifin ve ailesinin yaşadığı Tophane ve Eyüpsultan'da mekân incelemesi yapılarak Ebülfazl Mehmed Efendi Camii imam-hatibi Mehmet İlhan ile 14 Kasım 2019'da, Zeynep Hatun Camii imam-hatibi Murat Duman ile de 7 Aralık 2019'da görüşülerek bilgi alışverişinde bulunulmuştur. Mehmet İlhan ile yapılan görüşmede Defterdar Camii'nin Meşrutiyet Dönemi'nde yanmasından günümüze kadar geçirdiği süreç ele alınmış, Murat Duman'dan ise Bitlisî ailesi hakkında bilgi edinilmiştir.

Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin yaptırmış olduğu cami ve diğer vakfiyeleri T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivinin verilerinden yararlanılarak tespit edilmeye çalışılmış, çalışma süresince T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Müellifin şahsiyetiyle ilgili bilgiler başta müellifin ahababı Âşık Çelebi (ö. 979/1572) olmak üzere Sehî Bey (ö. 955/1548), Ahdî (ö. 1002/1593-1594), Kınalızâde (ö. 1012/1604), Nev'îzâde Atâî (ö. 1045/1635) gibi âlimlerin tezkiyelerinde verilen bilgilere dayanılarak yazılmıştır.

Müellifin eserlerinin isimleri, içerik bilgileri ve künyeleriyle ilgili yanlış ve eksik bilgiler bulunmaktadır. Yine bu bölümde müellifin eserleri, kütüphane taramaları neticesinde tespit edilerek temin edilmiş, eserlerin kütüphanelerdeki künye bilgileri kontrol edilip yeri geldiğinde kütüphane kayıtlarındaki yanlış ve eksik bilgilerin düzeltilmesi sağlanmış ve konu anlatımında bu değişikliklere değinilmiştir. Babası İdrîs el-Bitlisî'nin *Heşt Bihişt* isimli eserinin zeyli olan ve Ebûlfazl Mehmed Efendi'ye nispet edilen *Zeyl-i Heşt Bihişt* veya *Selîmşâhnâme* isimli eserin, müellife ait olmadığı Hicabi Kırlangıç'ın bu eserle ilgili yapmış olduğu doktora tezini esas alarak hazırladığı *İdrîs-i Bidlîsî Selîm Şah-nâme* (Hece Yayınları, 2016) isimli kitabından yararlanılarak ispat edilmeye çalışılmış, Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin metne eklediği kısımlar ortaya konmuştur. Bu eserle birlikte müellife nisbet edilen on üç eseri detaylıca tanıtılmaya çalışılmıştır. Müellifin hayatıyla ilgili bölüm yazılırken Orhan Başaran'ın *Defterdar Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi ve Farsça Dîvânı* isimli eserinin kaynakçasının çalışmamıza büyük katkıları olmuştur.

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ın şekil ve muhteva özelliklerinin incelendiği ikinci bölümde eserin metninde verilen bilgilere ve metinden yapılan alıntılara dayanarak eserin ismi, türü, müellifinin ismi, yazılış tarihi, kaynakları; muhtevası ve fihristi incelenmiştir. İdrîs el-Bitlisî'ye atfedilen ve muhtasar İslâm tarihi, kısas-ı enbiyâ hatta Osmanlı tarihi olarak vasıflandırılan eserin türünün siyer-i nebî, müellifinin ise Ebûlfazl Mehmed Efendi olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde özellikle müellifin eseri kaleme alırken yararlanıldığı ve metinde ismini zikrettiği eserlerin ve müelliflerinin isimleri tespit edilmeye çalışılmış, bu eserler hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Eserin metninde verilen fihristiyle eserin konu başlıkları karşılaştırılarak fihristte zikredilmeyen konu başlıkları ile ana konu başlıklarının içinde bulunan ara konu başlıkları sıralanmıştır. Eserde geçen âyet, hadis, ilmî eserlerden yapılan alıntılar ve manzumeler ile Arapça ve Farsça cümleler tercüme edilmiş, İstanbul 29

Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Kütüphanesi tarama programı yardımıyla da kaynakları tespit edilmeye çalışılmış ve kaynağı bulunamayanlar dipnotta belirtilmiştir.

Eserin metnine ayrılan üçüncü bölümde ise nüsha tavsifleri, metnin tesisinde takip edilen usul ve imlâ, transkripsiyon sistemi hakkında bilgi ile eserin transkripsiyonlu metni yer almaktadır. Tezin sonundaki eklerde ise eserden varak örnekleriyle mekân incelemesi sırasında tespit ettiğimiz yerlerin resimleri ve Ebülfazl Mehmed Efendi Camii'nin vakfiye sûreti bulunmaktadır.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 4308; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 2227; Hidiv Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, 8892; Mısır Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Tarihî Türkî, 57 olmak üzere dört nüshasını tespit edebildiğimiz eserin metninde Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 4308 nüshası esas alınmış, daha sonra yine aynı kütüphanede İdrîs el-Bitlisî adına kayıtlı Esad Efendi, 2227 nüshasına rastlanmış ve bu nüshanın elimizdeki nüshaya göre eksik olduğu fark edilmiştir. Esas aldığımız nüshada müellif, 168^b-189^b varak aralığında, hicretin hemen akabinde sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve kadın sahâbeler ile ilgili tabakat bilgilerinin yer aldığı bir bölüme yer vermiştir. Bu bölüm Esad Efendi, 2227 nüshasının fevâid kaydında zikredilmesine rağmen yazmanın metninde bulunmamaktadır. Bu durum müellifin eseri iki kere telif etmiş veya bu nüshayı yazarken müstensihin bu kısmı çıkarmış olabileceğini düşündürmektedir. Elimizde bulunan bu iki nüsha birbirinin hemen hemen aynı olduğu için karşılaştırma yapılmamış, ikinci nüshadan metinde okunamayan kelimelerin çözülmesi ve derkenarların metne yerleştirilmesi hususunda yararlanılmıştır. Çalışma sürecinde Hidiv Kütüphanesi ve Mısır Milli Kütüphanesinde bulunan iki nüshaya bölgedeki siyâsî şartlardan dolayı ulaşılamamış, buna rağmen mevcut iki nüsha eserin tam metninin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri hakkında yapılmış tez bulunmamaktadır. Müellifle ilgili sadece Orhan Başaran'ın *Defterdar Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi ve Farsça Dîvânı* isimli kitabı mevcuttur. Başaran, Ebülfazl Mehmed Efendi, *Dîvân (İnceleme)* ve *Farsça Dîvân (Metin)* olarak üç bölüme yer verdiği bu çalışmasında müellifin hayatı, şahsiyeti ve eserleriyle ilgili kaynaklarda yer alan farklı nakilleri ilmî bir disiplin çerçevesinde, tarihî verilere ve müellifin *Farsça Dîvân*'ında kendi hayatı hakkında verdiği bilgilere dayanarak tahlil etmiş, doğru ve sağlam bilgiye ulaşmaya çalışmıştır. Bu eserin *Yavuz Sultan Selim Dîvânı*'na bir nazîre olduğunu belirtmek için eserin telifi ve içeriği; dil, üslûp ve edebî özellikleri, yazma nüsha ve metne dair bilgileri

ayrı başlıklar altında detaylıca incelemiştir. Müellifin hayatı ve *Farsça Dîvânı* ile ilgili bilgi verirken Başaran'ın çalışması bize rehberlik etmiştir.

Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkındaki bilgiler dağınık ve karışık olmasına rağmen en geniş bilgiyi tezkire ve biyografi türündeki eserlerden elde etmekteyiz. Sehî Bey (ö. 955/1548) *Tezkire-i Sehî* (İstanbul, 1325), Âşık Çelebi (ö. 979/1572) *Meşâirü's-şuarâ* (İstanbul, 2010), Ahdî (ö. 1002/1593-1594) *Gülşen-i Şuarâ* (Ankara, 2005), Beyânî (ö. 1006/1597) *Tezkiretü's-şuarâ* (Ankara, 1997), Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599) *Tâcû't-tevârih* (İstanbul, 1279), Kınalızâde Hasan Çelebi (ö. 1012/1604) *Tezkiretü's-şuarâ* (Ankara, 1981), Muhyî-yi Gülşenî (ö. 1017/1608'den sonra) *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* (Ankara, 1982), Nev'îzâde Atâî Hadaikü'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik (İstanbul, 1989), İbrâhim Peçevî (ö. 1059/1649 [?]) *Târih-i Peçevî* (Ankara, 1981), Ayvansarâyî (ö. 1201/1787) *Hadîkatü'l-cevâmî* (Esad Efendi, 2247), Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin (ö. 1202/1788) *Mecelle-tü'n-nisâb* (Ankara, 2000), Cemâleddin Mehmed (ö. 1261/1845) *Âyine-i Zürefâ* (İstanbul, 1314), Habib Efendi (ö. 1894) *Hat ve Hattâtân* (İstanbul, 1305), Şemseddin Sâmî (ö. 1904) *Kâmûsü'l-a'lâm* (İstanbul, 1314), Mehmed Süreyyâ (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1996), Mehmed Râif (ö. 1917) *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul, 1314), Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1975), Bağdatlı İsmâil Paşa (ö. 1920) *Hediyyetü'l-'ârifin* (Ankara, 1955) ve *Îzâhu'l-meknûn* (Ankara, 1945), Mehmet Ali Aynî (ö. 1945) *Türk Ahlâkçıları* (İstanbul, 1939), Mehmed Emin Zekî Bey (ö. 1948) *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri* (Ankara, 2005), Mehmet Nâil Tuman (ö. 1958) *Tuhfe-i Nâilî* (Ankara, 2001), Franz Babinger (ö. 1967) *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Ankara, 1992), Mehmed Zeki Pakalın (ö. 1972) *Maliye Teşkilatı Tarihi: 1442-1930* (Ankara, 1978), Hilmi Yücelen *Maliyeci Şairler Antolojisi* (İstanbul, 1973) isimli eserlerinde Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserlerine yer vermişlerdir. Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin ahababı ve meclis arkadaşı olması hasebiyle Âşık Çelebi'nin tezkiresinde müellifin hayatıyla ilgili hatıra niteliğinde bilgilere, hiçbir kaynakta yer almayan şiirlerine ulaşılmıştır. Babinger ise eserin görebildiğimiz ikinci nüshası olan Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 2227 nüshasını ayrı bir eser olarak tanıtmış olsa da bu nüshanın varlığından bizleri haberdar etmiştir. Peçevî, tarihinde müellifin katıldığı savaş ve seferlere değinerek diğer kaynaklarda yer almayan bilgiler sunmuştur. Aynî ise müellifin *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eserinden örnek metinler neşrederek müellifi ahlâkçı âlimler kategorisinde değerlendirmiştir. Bazı kaynaklarda müellifin vefat tarihine Âlî Mustafa Efendi tarafından "Fazlî öldü." cümlesiyle 971 tarihinin düşürüldüğü nakledilirken Müstakimzâde Süleyman

Sâdeddin *Mecelletü'n-nisâb*'da mezkûr kişi tarafından “üstâd-ı şehr” terkihiyle aynı tarihin düşürüldüğünü nakletmektedir.

Ebûlfazl Mehmed Efendi hakkında yabancı kaynaklarda da bilgi bulunmaktadır. Rızâ Hüsrevşâhî *Şi'r ve Edeb-i Fârisî der Kişverhâ-yı Hemsâye* (Âsyâ-yı Sagîr) tâ *Sede-i Dehüm Hicrî* (Tahran, 1354), Râhile Muhammedî *Dânişnâme-i Edeb-i Fârisî: Edeb-i Fârisî der Anatolî ve Balkan* (Tahran, 1383), Şeref Han (ö. 1012/1603-1604) *Şerefnâme* (Kahire, ts.), İlhâme Miftâh - Vehhâb Velî *Nigâhî be Revend-i Nüfûz ve Gusteriş-i Zebân ve Edeb-i Fârisî der Türkiye* (Tahran, 1374), Bâbâ Merdûh Rûhânî *Meşâhîr-i Kürd* (Tahran, 1382) isimli eserlerinde Ebûlfazl Mehmed Efendi'ye yer vermekle onun Fars kültüründe de yeri olan bir âlim olduğunu göstermişlerdir. Yabancı kaynaklarda müellifin hayatı ve eserlerine dair bilgiler önceki paragrafta zikrettiğimiz eserlerden yararlanılarak yazılmıştır ve farklı bir bilgi bulunmamaktadır.

Mehmed Zeki “Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi” [*Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, (1336-1339)], Fazıl İsmail Ayanoglu (ö. 1975) “Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler” (*Vakıflar Dergisi*, 1942), M. C. Şehabeddin Tekindağ (ö. 1983) “Selim-nâmeler” (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1970), Ahmet Uğur “Selim-nâmeler” (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978), Muhammed İbrahim Yıldırım “Yazma Eserler Kütüphanelerinde Yanlışlıkla İdrîs-i Bitlisî'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti” (*Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010) isimli makalelerinde Ebûlfazl Mehmed Efendi hakkında bilgi vermektedirler. Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin hayatı ve eserlerine dair yapılan ilk kapsamlı çalışma Mehmed Zeki'nin yayımlanmış olduğu makalesidir. Tekindağ ve Uğur, müellife nispet edilen *Selimnâme* hakkında bilgi verirken Yıldırım, çalışmamızı teşkil eden ve İdrîs el-Bitlisî adına kayıtlı olan eserin Ebûlfazl Mehmed Efendi'ye ait olduğunu delilleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

Ebûlfazl Mehmed Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserlerini yazarken yararlandığımız diğer kaynaklar ansiklopedi maddeleri ve yıllıklardır. “Ebül Fazl Mehmed Efendi”, *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedisi* (İstanbul, 1971); “Ebu'l-Fazl Mehmed Defteri”, *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul, 1983); “Muhammed Bitlisî (Molla Ebü'l-Fadl Defteri)”, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi* (İstanbul, ts.); İsmet Parmaksızoglu, “Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi”, *Türk Ansiklopedisi* (Ankara, 1966); Hasan Aksoy - Nuri Akbayar, “Ebulfazl Mehmed Efendi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul, 1977) ve Abdülkadir Özcan, “Ebûlfazl Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet*

Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, 1994) gibi ansiklopedilerde müellif adına madde başlığı mevcuttur. *Bitlis İl Yıllığı 1967* (Ankara, ts.), *Bitlis İl Yıllığı 1971* (Ankara, 1971) ve *Bitlis İl Yıllığı 1973*'te (Bitlis, 1973) de Ebülfazl Mehmed Efendi'ye ait konu başlığı bulunmaktadır.

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin 1554'te Mimar Sinan'a kendi adına inşa ettirdiği Defterdar Camii veya Ebülfazl Mehmed Efendi Camii olarak anılan camisi hakkında da kaynaklarda bilgi yer almaktadır. Sinan *Tuhfetü'l-mî'mârîn* (Ankara 1965), Sâî (ö. 1004/1595-1596) *Tezkiretü'l-bünyân* (İstanbul, 1315) ve *Tezkiretü'l-ebniye* (Ankara, 1965), Evliya Çelebi (ö. 1096/1685) *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul, 1314), Halim Baki Kunter (ö. 1971) *Halil Edhem Hâtıra Kitabı* (Ankara, 1948), Tahsin Öz (ö. 1973) *İstanbul Camileri* (Ankara, 1987), İbrahim Hakkı Konyalı (ö. 1984) *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri* (İstanbul, 1950), Nizamettin Biber *İstanbul Camileri* (İstanbul, ts.), Aptullah Kuran (ö. 2002) *Sinan The Grand Old Master of Ottoman Architecture* (İstanbul, 1987), Zeki Sönmez *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler* (İstanbul, 1988) ve İ. Aydın Yüksel *Osmanlı Mimârîsinde Kânûnî Sultan Süleyman Devri* (İstanbul, 2004) isimli eserlerinde caminin konumu, mimarı, fiziksel yapısı ve geçirdiği süreçle ilgili bilgi vermişlerdir. Konyalı, özellikle caminin kitabesi ve çeşmeleri hakkında bilgi vererek bu husustaki yanlış bilgileri düzeltmiştir. Kunter'in çalışmasında da dönemin Eski Şark Eserleri Müzesi müdürü Halil Edhem'in hatıraları vasıtasıyla Defterdar Camii'nin yanı sıra, cami hazîresinin Kılıç Ali Paşa Camii hazîresine nakledilişi, caminin arsasının hangi amaçlarla kullanıldığı ve caminin bu süreçte hangi aşamalardan geçtiği aktarılmaktadır. Yüksel ise daha çok caminin tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında bilgi vermektedir.

Aptullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1979) isimli makalesinde caminin varlığını tespit ederek konumunu ve fiziksel özelliklerini tasvir etmiştir.

Camiyle ilgili Hakkı Göktürk, "Defterdar Camii", *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1966); "Ebülfadl (Defterdar) Camii", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul, 1983), Semavi Eyice (ö. 2018), "Ebülfazl Mehmed Efendi Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994); M. Baha Tanman, "Ebu'l-Fazl Efendi Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994) madde başlıkları bulunmaktadır. Göktürk, diğer kaynaklardan farklı olarak Firuzağa Mahallesi muhtarı S. Köseoğlu ile yaptığı röportajdan elde ettiği bilgileri naklederken Eyice, camiyi çeşitli açılardan incelemiştir. Caminin mimari özellikleriyle ilgili en kapsamlı ve detaylı bilgi Tanman'ın yazmış olduğu maddede bulunmaktadır.

Çalışmanın İngilizce özetinde geçen eser ve kişi isimlerinin yazımında *Encyclopaedia of Islam*'ın 3. edisyonundaki *Transkripsiyon Alfabeti*, tezin yazımında *Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu* ile kelimelerin yazılış şekillerinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük* esas alınmıştır. Tezdeki dipnotlar ve kaynakça ise İsnad Atıf Sistemi'nin 2. Edisyon'una uygun olarak düzenlenmiştir. Ayrıca tezde ismi geçen bütün şahısların vefat tarihleri belirtilmiştir.

Çalışmanın yazım sürecinde, müellifin hayatı ve eserleriyle ilgili farklı nakiller bulması sebebiyle, yararlanılan kaynaklardaki bilgiler titizlikle incelenip elden geldiğince aktarılmaya, farklı nakiller karşılaştırılmaya ve doğru bilgiye ulaşmaya çalışılmış, şahsî kanaatlerimiz de konu anlatımında belirtilmiştir.